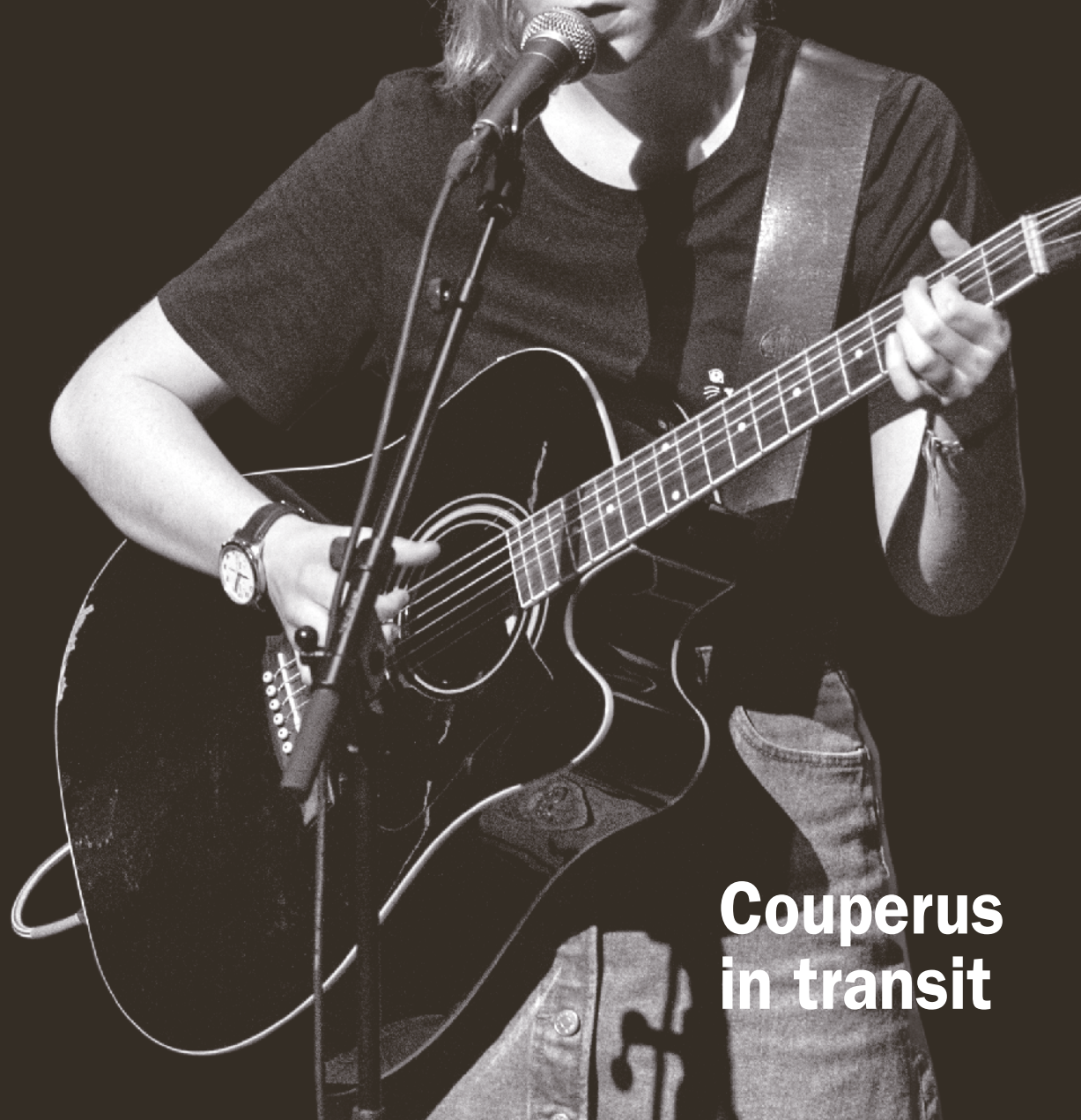

Zesentwintigste jaargang · nummer 51 · juni 2018

Arabesken

Tijdschrift van het Louis Couperus Genootschap

**Couperus
in transit**

(Advertentie)

Couperus Digitaal

Bezoek de website van het Louis Couperus Genootschap!

Wat vindt u op www.louiscouperus.nl?

- **Nieuws**

Altijd het laatste nieuws over Couperus en (activiteiten van) het Genootschap

- **Tijdladder Louis Couperus**

Een biografie, bibliografie, citaten- en prentenboek in één.
Een handig, chronologisch overzicht van het leven en werk van Louis Couperus

- **Database**

Een op trefwoorden doorzoekbare database met meer dan 4000 titelbeschrijvingen van secundaire literatuur over Couperus

- **Artikelen en recensies**

Een groeiend aantal artikelen over en recensies van het werk van Couperus

- **Word donateur**

Gemakkelijk: uzelf online aanmelden als donateur

- **Volg Couperus ook op facebook en twitter**

Actuele berichten over alles rond Couperus en het Genootschap

www.louiscouperus.nl

De website van het Louis Couperus Genootschap

Inhoud

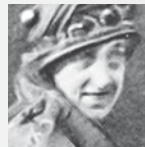
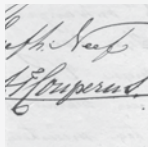

Esther de Jong tijdens de presentatie van het programma Couperus in transit ter gelegenheid van het 25-jarig jubileum van het Genootschap in Dilligentia.
Foto: Paul Hoes.

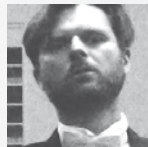
Tom-Eric Krijger **4**
Een 'aristocraat van den geest'?
Een receptiegeschiedenis van de werken van Louis Couperus in vrijzinnig-protestantse kring

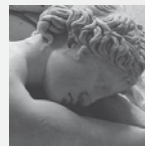
Peter Storm van Leeuwen **19**
'Waarde tante'
Een brief van grootpapa Petrus Theodorus Couperus uit 1820

De passatist 28

Rémon van Gemenen **36**
Een gracieus boek voor degelijke en solide Hollanders
Couperus & de contemporaine kritiek (reprise)

Van en Over **47**
Korte Arabesken
't Citaat

3 Geachte donateurs

16 Hester Meuleman
Couperus en de Leidse gymnasiasten
Aan het werk met Couperus deel 2

25 'Beste Van Booven'
Brief van Elisabeth Couperus-Baud aan Henri van Booven en rouwkaart Couperus

30 Nick van Tilburg
Een prachuitgave met een droevig verhaal
De productie en distributie van de bibliofiele uitgave van De ode

42 Nieuwsbrief
Louis Couperusmuseum

53 Kippenvel of vergetelheid: het hertalen van Couperus' romans
Twee meningen

Stichting Louis Couperus Genootschap

Erevoorzitter

Prof. dr. F.L. Bastet †

Louis
Couperus
Genootschap

Spiegelstraat 20a, 2332 BD Leiden
www.louiscouperus.nl

Comité van aanbeveling:

Mevr. prof. dr. E.J. Etty

Bijzonder hoogleraar Literaire Kritiek aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Auteur van onder meer de biografie *Liefde is heel het leven niet. Henriette Roland Holst 1869-1952*.

Prof. dr. J.L. Goedegebuure

Emeritus hoogleraar Moderne Nederlandse Letterkunde aan de Universiteit Leiden en criticus van *Trouw* en de GPD-bladen. Promoveerde op het werk van Hendrik Marsman, van wie hij ook een biografie publiceerde. Auteur van onder meer de studie *Decadentie en literatuur* en, samen met zijn voorganger Ton Anbeek, *Het literaire leven in de twintigste eeuw*.

Mevr. prof. dr. M.G. Kemperink

Hoogleraar Moderne Nederlandse Letterkunde aan de Rijksuniversiteit Groningen. Promoveerde op een proefschrift over de Nederlandse fin de siècle-roman, *Van observatie tot extase. Sensitivistisch proza rond 1900*. Publiceerde onder andere *Het verloren paradijs. De literatuur en cultuur van het Nederlandse fin de siècle, Nederlands toneel in het fin de siècle 1890-1900* en 'Louis Couperus en de temperamentenleer'. Was tot 2008 universitair hoofddocent van de Radboud Universiteit Nijmegen. Was hoogleraar Nederlandse Taal en Cultuur aan de Universiteit van Lublin in Polen. Auteur van onder meer *Over Eline Vere van Louis Couperus; Louis Couperus en Pier Pander; Couperus en het Corpus Hermeticum en Noodlot en Wederkeer*. Winnaar van de Couperuspenning 2007.

Prof. dr. M. Klein

Emeritus hoogleraar Neerlandistiek aan het Istituto Universitario Orientale in Napels. Auteur van onder meer de dissertatie *De koningsromans van Louis Couperus en Zingende lijnen, gebeeldhouwde impressies* (Couperus Cahier I).

Mevr. prof. dr. J.E. Koch

Directeur van het Literatuurmuseum en van de Stichting Lezen. Publiceerde essays over en brievenedities van onder meer de schrijfsters Anna Blaman, Emmy van Lohorst en Sonja Witstein en bereidde een biografie over Anna Blaman voor. Publiceerde onder andere *Den Haag, je tikt er tegen en het zingt. Literair Den Haag vanaf 1750*.

Drs. A. Meinderts

Bestuur:

Drs. Annebeth Simonsz
Toni Termeulen
Drs. Inge van Es
Mr. Pieter Verhaar
Drs. Peter Hoffman
Drs. Hester Meuleman

Voorzitter
Penningmeester
Secretaris
Vice-voorzitter
Algemeen lid
Algemeen lid

De Stichting Louis Couperus Genootschap is door de Belastingdienst per 1 januari 2009 aangewezen als een Algemeen Nut Beogende Instelling (ANBI) met het nummer 8020.53.397. Giften aan de stichting zijn aftrekbaar van de inkomsten- en vennootschapsbelasting. Kamer van Koophandel: 41157707.

Een ‘aristocraat van den geest’?

Diverse auteurs, onder wie Henri van Booven, noemden Louis Couperus een ‘aristocraat van den geest’. Uit de receptie van Couperus’ werk in vrijzinnig-protestantse kring tussen 1891 en 1923 blijkt echter dat niet iedereen het daar mee eens was. Wat wordt er nu precies bedoeld met een ‘aristocraat van den geest’ en hoe zat het eigenlijk met de receptie in bovengenoemde kring? Die is namelijk niet algemeen bekend.

Door Tom-Eric Krijger

Naar aanleiding van een tentoonstelling over leven en werk van Louis Couperus die eind 1923, enkele maanden na diens dood, was ingericht in Den Haag, verscheen op 24 november dat jaar een artikel in opinieweekblad *De Amsterdammer*.

De auteur in kwestie, Adrianus Baltus van Tienhoven (1888-1931), was van de geëxposeerde boeken – ‘mindere grootheden als b.v. Therèse Hove [sic¹] zouden een groter stapel eigen werk kunnen bijeenbrengen’ – en kunstwerken – ‘het portret dat van Wely [sic²] van den schrijver maakte is genoeg bekend, en op het bronzen plaquet van Begeer³ zouden aanmerkingen te maken zijn’ – als afzonderlijke objecten niet bijzonder onder de indruk. Nu zij daar zo naast elkaar waren uitgesteld, was hij evenwel rondt geïmponeerd. In de kleine tentoonstellingsruimte, het expositiezaaltje van kunsthandel Arti, waande Van Tienhoven zich in de ‘geestelijke chapelle ardente’ van Couperus – ‘die hoogst merkwaardige figuur van Couperus’ was hem daar weer tot leven gekomen, zeker toen hij zijn blik had gericht op het voornoemde portret. Daarop is Couperus vereeuwigd als een ‘gentleman of leisure’ met ‘een hautain ironisch lachje op zijn fijn aristocratisch gelaat’. Meer nog dan een aristocraat in zijn voorkomen was Couperus volgens Van Tienhoven een ‘aristocraat van den geest’ geweest⁴ – een term die Henri van Booven (1877-1964) tien jaar later in zijn Couperusbiografie eveneens zou hanteren.⁵

Deze typering van Couperus was niet nieuw – begin 1901 had Johan de Meester (1860-1931) haar al gebruikt in een artikel in de door hem geredigeerde rubriek ‘Kunst en Letteren’ in de *Nieuwe Rotterdamse Courant*,⁶ tot ongenoegen van de remonstrantse predikant Jan Herman de Ridder jr. (1858-1902). ‘Ik denk er niet aan,’ zo had De Ridder in reactie op literatuurcriticus De Meester geschreven in het *Bijblad voor Rotterdam* van het vrijzinnig-protestantse weekblad *Nieuw Leven*,

mij een oordeel aan te matigen over de literarische waarde van zijn [Couperus’, TK] boeken, en zijn groot talent ontken ik allerminst. [...] Maar een meesterschap over den vorm maakt een mensch niet tot het hoogste, dat hij zijn kan, geestes-aristocraat. Daarvoor moet men nog wel wat anders zijn dan de auteur Couperus.⁷

Onder geestverwanten stond De Ridder in zijn oordeel niet alleen – vrijzinnig-protestantse tijdgenoten die zich net als hij over Couperus hebben uitgelaten, lieten duidelijk blijken zijn woorden te onderschrijven. Waarom was dat het geval? Op grond waarvan is Couperus, met andere woorden, bij zijn leven in vrijzinnig-protestantse kring het predicaat

'aristocraat van de geest' algemeen ontzegd? Om die vraag te beantwoorden, volgt na een korte duiding van het begrip 'aristocratie van de geest' tegen de achtergrond van het Nederlandse vrijzinnig-protestantisme rond 1900, een analyse van in de vrijzinnig-protestantse pers verschenen besprekingen van enkele van Couperus' publicaties. Omdat deze boekbesprekingen in meerderheid *niet* zijn opgenomen in de digitale recensiedatabank van het Couperusgenootschap, werpt dit artikel in algemene zin nader licht op de receptiegeschiedenis van Couperus' oeuvre.

Aristocratie van de geest

'Aristocratie' is een leenwoord uit het Oudgrieks, dat zich laat vertalen als 'heerschappij van de besten'. Wat in het Oude Griekenland al spoedig, in de loop van het eerste millennium vóór Christus, was uitgegroeid tot hét doorslaggevende criterium op basis waarvan iemand tot de 'besten' werd gerekend, was geboorte: aan de Oudgriekse bestuurspraktijk kwam de overtuiging ten grondslag te liggen dat de kwaliteiten (zoals deugdzaamheid, doortastendheid, krijgshaftigheid, retorische begaafdheid en doordachtheid) waarover iemand zou moeten beschikken om in een samenleving de lakens uit te delen, van vader op zoon werden overgeërfd.⁸ Leiderschap door erfopvolging ontwikkelde zich in de vroege middeleeuwen in Europa tot norm – er vormde zich een piramidale, hiërarchisch geordende kaste van aristocraten die op grond van afstamming exclusieve machtsaanspraken konden laten gelden: de adelstand.⁹ Deze invulling van 'aristocratie' kwam onder druk te staan vanaf de achttiende eeuw. Als gevolg van de Verlichting (de acceptatie van de menselijke rede als enige kenbron) en toenemende machtsaspiraties van een zelfbewust en financieel autonoom geworden burgerij, vatte toen in literaire en filosofische kringen de overtuiging post dat leiding in een maatschappij niet zou moeten uitgaan van een geboorteadel, maar van een 'aristocratie van de geest', van degenen die zich in geestvermogen boven anderen verheffen.¹⁰ In Nederland deed dit begrip opgeld in de tweede helft van de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw, ter karakterisering van cultuurdragers, geleerden en opinieliders. Als 'aristocraat van de geest' zijn vooral diverse belletteristen en letterkundigen – naast Couperus onder anderen auteurs Lodewijk van Deysel (1864-1952) en Israël Querido (1872-1932) en dichter Carel Steven Adama van Scheltema (1877-1924) – en ook wel wetenschappers en politici – onder wie de vrijzinnig-hervormde theoloog Lodewijk Willem Ernst Rauwenhoff (1828-1889) en de Amsterdamse, sociaal-democratische wethouder Floor Wibaut (1859-1936) – bestempeld.

Het belang van een 'aristocratie van de geest' die in cultuur en maatschappij de eerste viool zou moeten spelen, vormde impliciet een dominant leidmotief in de vrijzinnig-

Foto van het portret dat Antoon van Welie in 1916 van Couperus maakte. Bron: Literatuurmuseum, Den Haag.

protestantse opiniepers in de decennia rond 1900.¹¹ Vrijzinnigen of ‘modernen’, zoals zij vóór 1900 bekendstonden, gingen zich in het derde kwart van de negentiende eeuw in diverse Nederlandse kerkgemeenschappen – die der hervormden, lutheranen, doopsgezinden en remonstranten – manifesteren. In hun geloofsbeleving lieten zij zich inspireren door de theologiebeoefening zoals die een kwarteeuw eerder voor het eerst aan de universiteit van het Duitse Tübingen vorm had gekregen en sinds het einde van de jaren 1840 in Nederland vooral aan de universiteit van Leiden tot ontwikkeling was gekomen. Deze theologiebeoefening stoelde op de zogeheten ‘historisch-kritische methode’, op grond waarvan bestudering van de Bijbel plaatsvond met gebruikmaking van en in overeenstemming met filologische, geschiedkundige en natuurwetenschappelijke theorieën en inzichten, en die resulteerde in een ontkenning van bovennatuurlijke ‘wonderen’. Vrijzinnigen meenden dat dergelijk historisch-kritisch Bijbelonderzoek het ‘ware christendom’ – geen heilsleer, maar een geheel van levensbeginselen ter karaktervorming – achter de letterlijke Bijbeltekst tevoorschijn haalde en noopte tot hervormingen in kerk én maatschappij. Het kerkelijk leven was immers ingericht op grond van leerstellingen – voortvloeiend uit het geloof in Jezus Christus als verlosser van aangeboren zondigheid – die huns inziens door historisch-kritisch Bijbelonderzoek waren gelogenstraft en de ontwikkeling van een persoonlijk, in individuele gevoelservaringen geworteld en in individueel gekozen woorden geuit geloofsleven in de weg stonden. Daarnaast namen vrijzinnigen waar dat allerlei sociale misstanden (zoals pauperisme, alcoholisme, prostitutie, een gebrek aan gemeenschapszin, on- of laaggeschooldheid) individuen in de volle ontplooiing van de eigen persoonlijkheid belemmerden. Om individuen te bevrijden uit de ‘ketenen’ van een achterhaalde kerkelijke orthodoxie en maatschappelijke kwaden, en zo de verbreiding van het ‘ware christendom’ te bespoedigen, diende naar vrijzinnig inzicht hun geestelijke ontwikkelingspeil te worden verhoogd.¹²

Vrijzinnig-protestanten beklemtoonden dat geestelijke ontwikkeling niet alleen betrekking heeft op het verstand, maar ook op het gemoed en het geweten. Wie in vrijzinnige optiek dan ook van de hoogste geestelijke ontwikkeling blijkt gaven, waren zij die *zowel* over waarheidszin en kunstzin beschikten (van denk- en verbeeldingskracht getuigden), *als* zielservaringen van ‘hogere leven’ hadden opgedaan (een rijk gemoedsleven hadden), *als* er redelijke denkbeelden over dat ‘hogere leven’ op nahielden (lees: vrijzinnig-protestantse geloofsbeginselen aanhingen, daar vrijzinnigen ervan overtuigd waren dat zij zélf de redelijkste godsdienstbeschouwing en -beleving hadden), *als* een hoog moreel besef aan de dag legden (gewetensvol handelden). Dergelijke ‘aristocraten van de geest’ konden de voorbeeldfunctie die vrijzinnigen hen toekenden, waarmaken door geestelijk lager ontwikkelden bij de hand te nemen en hun ‘weldadige’ invloed te laten ondergaan.¹³ Juist voor beoefenaars van de schone letteren was deze voorbeeldfunctie weggelegd, omdat literatuur een krachtig stempel op het cultuurleven drukt – en dus een belangrijk middel vormde om het ‘ware christendom’ maatschappijbreed ingang te doen vinden. Proza en poëzie zouden naar vrijzinnige overtuiging dan ook moeten bijdragen aan vermeerdering van kennis, aankweking van godsdienstzin, verinnerlijking van vrijzinnige geloofsbeginselen en cultivering van beschaafde (burgerlijke) normen en waarden. Volgens vrijzinnig-protestantse opinieleiders schoten Couperus’ werken daarin schromelijk tekort.¹⁴

Vrijzinnig-protestantse stemmen over Couperus

Wat de ontvangst van de werken van Couperus in vrijzinnig-protestantse kring betreft, zette Johannes van Loenen Martinet (1840-1918), een hervormde predikant die als

hoofdredacteur van weekblad *De Hervorming* tot de belangrijkste vrijzinnige opiniemakers behoorde, in één van de eerste in die kring aan Couperus gewijde literatuurbeoordelingen direct de toon. Oorerend over 'het fatalisme in onze jongste letterkunde' in 1891, op de jaarlijks in Amsterdam gehouden vergadering van moderne theologen, verklaarde hij Couperus' romans *Eline Vere* en *Noodlot* als symptomatisch te beschouwen voor wat hij 'een ziekteverschijnsel van onzen tijd' noemde, namelijk de in contemporaine romanliteratuur tot uitdrukking komende neiging tot en verheerlijking van 'willeloze apathie, levensmoede melancholie, hopeloze lijdelijkheid, [...] cynische ontkenning van 't onderscheid tusschen goed en kwaad, [...] verloochening van specifieke menschenadel, [...] gewetenloze [...] beestelijkheid'.¹⁵ Wat Couperus volgens Van Loenen Martinet zwaar aan te rekenen viel, was niet zozeer dat hij schreef over allerlei aandriften en aanvechtingen waarmee een mens te worstelen heeft – ofschoon het gedetailleerde en weinig omfloerste karakter van zijn beschrijvingen beslist niet van goede smaak getuigde –, als wel dat hij zijn personages deze worsteling niet te boven liet komen; de personages in *Eline Vere* en *Noodlot* weten hun hartstocht, moorddadigheid en andere zelfdestructieve zielenroerselen niet te overwinnen, maar geven zich hieraan uiteindelijk volledig over. Door 'ook maar de flauwste herinnering aan godsdienst', als kracht die daaraan tegenwicht kan bieden, uit zijn romans te 'verbannen', wekte Couperus de indruk dat de mens zich het leven maar moet laten overkomen, zonder streng de hand te houden aan idealen en levensbeginselen ter beteugeling van genot-, heb-, wraak- en zelfzucht en ter vertroosting van zielensmart. Hij miskende zo de 'opdracht' die naar de woorden van Van Loenen Martinet op 'de met letterkundig talent begaafden' rustte, om te 'getuigen van reiner en hooger levensdrang'. Vrijzinnig-protestanten wachtte daarom op hun beurt 'de taak om een zedelijk en geestelijk milieu te vormen, waarbinnen [...] de talenten die opdracht gevoelen, en aanvaarden, en volvoeren'.¹⁶ Tijdens de nabespreking die ter vergadering op zijn referaat volgde, kreeg Van Loenen Martinet alom bijval: door het voor te stellen alsof de mens volstrekt willoos staat tegenover wat hij in zijn leven uitwendig meemaakt zowel als hoe zijn lotgevallen hem inwendig beïnvloeden, knakten auteurs als Couperus de geestkracht van hun lezers.¹⁷

In het fatalisme waarvan Couperus' romans zijn doordrenkt, herkenden vrijzinnigen iets van de volgens hen door historisch-kritisch Bijbelonderzoek gelogenstrafte wereldbeschouwing der christelijke orthodoxie – Couperus had slechts God Die alles bestiert en tegen Wiens wil de mens niets kan inbrengen, vervangen door een noodlot waaraan de mens zich evenmin kan onttrekken. In een anonieme bespreking in *De Hervorming* van het in 1892 uitgegeven *Extaze* heette het zelfs dat Couperus uitging van 'een oude wereldopvatting, die men gestorven kon wanen, met haar strak dualisme, haar volstreekte scheiding tusschen hemel en aarde, ideaal en werkelijkheid' – '[e]en oude levensbeschouwing, thuisbehorende in de middeneeuwen'.¹⁸ Het uitgangspunt voor zijn romans dat Couperus vond in een 'bovennatuurlijke' inwerking van een 'noodlot' op de aardse werkelijkheid, voedde, zo oordeelde de vrijzinnig-hervormde predikant Laurentius Knappert (1863-1943) later dat jaar in hetzelfde blad bij de verschijning van *Eene illusie*,

Spotprent van Johannes van Loenen Martinet. Bron: Uilenspiegel, 1896.

*Prof. dr. Laurentius
Knappert, 1917.
Fotograaf onbekend.
Bron: Nationaal
Archief/Collectie
Spaarnestad/
Het Leven.*

'bijgeloovige gedachten' en 'ziekelijke dromerijen'. Het aanwakkeren van dergelijke zinsbegoochelingen achtte Knappert even zielsverwoestend als het al te zeer prikkelen van de zinnen: 'Alle pornografische is uit den booze, ook al brengt zij meesterwerken voort van letterkundige waarde; zoo is ook, al heeft de pen van Louis Couperus het voortgebracht, elk boek een dreigend gevaar, waarin wordt gespeeld met dat half-mystieke, half-bijgeloovige rondwalen in een betooverde wereld.'¹⁹

Dat 'alle pornografische' voor Couperus echter net zo min 'uit den booze' was als het 'rondwalen in een betooverde wereld', bleek Knappert en de huisrecensent van *De Hervorming* na lezing van *Hoge troeven*. Alsof, zo schreef laatstgenoemde in 1896, het nog niet erg genoeg was dat deze roman zich afspeelt in een 'lichamelijk en zedelijk bedorven hofwereld', liet Couperus hofdame Elena, de enige hoofdpersoon bij wie in potentie de wilskracht aanwezig was om zich aan die wereld te onttrekken, zich uiteindelijk gedwee schikken in haar lot.²⁰ *Langs lijnen van geleidelijkheid* bestempelde Knappert vier jaar later in *De Hervorming* als 'dat vieze stuk' en in het liberale cultuurtijdschrift *De Tijdspiegel* als 'de meest cynische prediking van de geslachtsdrift als fatum, ooit in onze letteren geschreven'.²¹ Cornélie, de protagoniste van dit boek, en Léonie, de vrouwelijke spilfiguur in *De stille kracht*, maken zich naar de woorden van een zekere A.G.-d.W. in eerstgenoemd tijdschrift in 1901 te schande als 'vrouwen van mooie lijnen en perverse neigingen'.²² Nóg obscener was volgens een anoniem, waarschijnlijk door Van Loenen Martinet geschreven redactioneel commentaar dat in 1906 in dezelfde periodiek verscheen, de roman *De berg van licht*, die een typering ten deel viel als 'een verfoeilijk boek, waarin beneden-beestelijke uitspattingen van het sexueel-zinnelijke leven met de uiterste uitvoerigheid, met ongehoord-brutale aanschouwelijkheid worden geteekend'.²³ De weerzin waarmee de (voor die tijd) vrijmoedige weergave van zingenot hen vervulde, nam niet weg dat vrijzinnig-protestanten Couperus als een groot woordkunstenaar en stilist beschouwden.²⁴ Zijn literaire genialiteit maakte Couperus' onbeschrroomde beschrijving van de mens als zinnelijk wezen huns inziens evenwel des te verontrustender – niet alleen deden zijn naam en faam velen die niet aan overprikkeling blootgesteld zouden moeten worden, naar zijn boeken grijpen; door wellust zo beeldend en geestvervoerend te beschrijven, kon hij ook sterkere persoonlijkheden in de waan brengen dat toegeven aan lustgevoelens het leven de moeite waard maakt.²⁵

Hoewel het slechts om een klein aantal ging, hebben sommige van Couperus' romans een inhoud die bij recensenten in *De Hervorming* in betere aarde viel. Zo kreeg het op een deel van het Bijbelboek Genesis geïnspireerde *Babel* in 1901 van de voornoemde A.G.-d.W. een lovende beoordeling, omdat Couperus daarin, 'zonder ons noodeloos te ergeren of pijn te doen' (lees: zonder het domein van het seksuele te betreden), hoogmoed en ijdelheid geselt en tot altruïsme en solidariteit met de verdrukten aanspoort. Net als vrijzinnigen, was hij op die manier, zij het onbewust, op zoek gegaan naar 'het goddelijke in den mensch'.²⁶ De vrijzinnig-hervormde predikant Johannes Herderscheê (1850-1929) meende begin 1904 dat *God en goden* even 'ruime stof' biedt: hij ontwaarde in deze roman de door hem en zijn geestverwanten gekoesterde gedachte dat godsvoorstellingen vergankelijk en ontoereikend zijn, maar dat het goddelijke zélf eeuwig is.²⁷ In een eerste van drie in 1902 met 'W.' ondertekende, aan de eerste drie van de vier *Boeken der kleine zielen* gewijde artikelen kreeg Couperus eveneens lof toegezwaaid. De enggeestige bourgeoisfiguren die Couperus in *De kleine zielen* introduceert, doen de lezers hun eigen karakterzwaktes inzien – en, zo hoopte W., tevens opzien tot God, '[op]dat Hij zich over ons ontferme en ons schenke iets van dat besef, tot hooger en meer, tot de hoogste liefde en de kloekste trouw en de zuiverste reinheid geroepen te zijn'.²⁸ Met teleurstelling en ergernis merkte W. echter dat Couperus in *Het late leven* zijn lezers bij God vandaan houdt, door hen te

Ds. J. van Loenen Martinet, omstreeks 1910. Bron: CBG/Geheugen van Nederland.

DE HERVORMING

UITGEGEVEN DOOR DEN NEDERLANDSCHEN PROTESTANTENBOND

VERANTWOORDELIJK REDACTEUR: H. DE LANG

De Nederlandsche Protestantenvbond is eene Vereeniging van hen die willen samenwerken om de vrije ontwikkeling van het godsdienstig leven te bevorderen, zoo binnen den kring der kerkgenootschappen, als daarbuiten, in Nederland en zijn Koloniën Art. 1 Algem. Reglement

ABONNEMENTEN

worden aangenomen door het Bureau van Redactie en Administratie, door den Boekhandel en ten kantore van de Amsterdamsche Boeken- en Streekdrukkerij van Elzerman, Harms & Co., Warmoesstraat 117-121, Amsterdam.

De prijs is: per halfjaar (ingande 1 Oct. en 1 April) fr. p. . . . f 2.40
Alzondelijke nummers 0.10
Abonnemanten kunnen aanvragen met elk nr. en worden dan naar evenredigheid berekend.

Adres van Redactie en Administratie:

HAARLEM

15, BOSCH EN VAARTSTRAAT

Uitgifte elken Vrijdagavond

ADVERTENTIEN

zende men aan de Administratie te Haarlem of wel rechtstreeks naar de drukkerij te Amsterdam.

De prijs is: 1-6 regels (2 Cm.) (met inbegrip van bewijsaar) . . . . . f 0.60
ledere regel meer 0.10
Grootere letters naar plaatsruimte.
Advertentieën, opgegeven voor achtereenvolgende plaatsingen, worden slechts 2 maal in rekening gebracht.

Wij veroorloven ons

onze geabonneerden

te herinneren aan het verschijnen van den **halfjaarlijkschen betalingstermijn** op 1 Oct. e. k. en hen beledt uit te noodigen, het abonnementsgeld **voor dien datum** per postwissel over te maken. Het bedrag voor een ex. is per halfjaar f 2.40, waarvan men, desverkiezend, de kosten van den postwissel kan afrekken.

Over de abonnementsgelden, die op 5 Oct. e. k. niet zijn ontvangen, wordt, als gewoonlijk, in den loop der maand Oct. per postwissel beschikt.

Met betaling per postwissel verplicht men ons.

Ten overvloede brengen wij in herinnering, dat alle geldzendingen moeten geschieden aan ondergeteekende. Van het ontvangen van den postwissel wordt per Berichtkaart kennisgegeven.

H. DE LANG,
Redacteur-Administrateur.

HAARLEM, Bosch en Vaartstraat 15.

INHOUD.

VOOR DE WEEK.

H. BAKELS, O jonge Eschdoorn!

HOOFDARTIKEL.

Prof. dr. H. OORT, Jezus, de prediker, XXV.

J. A. Bakels, Voor-olingen!

WIJZANG EN GEESTLIJK LIED.

God de cirkel der Volkomenheid (J. J. L. TEN KATE).

REDACTIONEEL.

Berichten en Mededeelingen.

Verslag van het Hooftbestuur. (Wordt vervolgd).

Vereeniging van Socialistische predikanten.
Openluchtaankomst Schagen e. o.
Voor de Polen (Geldel. verantw.).
Spreekbeurten.

LEESTAFEL.

Tekenen des Tijds, Aug., door F. C. M. BOENDERS.
Ontvangne Boeken en Tijdschriften.

INGEZONDEN.

Prof. dr. L. KNAPPERT, Het Manifest der dienst-wijzigings.

Mr. J. G. C. JOOSTINO, Het Manifest.

Dr. G. H. VAN SENDEN, Aan den Redacteur.

C. NUDAM, Aan den Redacteur.

Mevr. J. W. TER BRAAK-LEDEBOER, Aan den Redacteur.

OFFICIËLE MEDEDEELINGEN.

Afd. Noordwijk.

CORRESPONDENTIE.

ADVERTENTIËN.

VOOR DE WEEK

O jonge eschdoorn!

Elk voorjaar kan men in de buurt van oude eschdoornboomen vele jonge eschdoornrijes zien opgroeien. Die twee eigenaardige lange kiemblaadjes, waar-tusschenuit later het bruine eigenlijke blad zich opworstelt.

Gisteren sneed ik in den najaarstuin de leelijk geworden stokroosstengels af, zoodat de bloote plant alleen nog overbleef. En ziet, daar vertoonde zich een heel aardig eschdoornboompje tusschen de wortels van den stokroos. Het was al anderhalf voet hoog en zijn bovenste bladeren kwamen flink te voorschijn.

Het was een boompje van 4 of 5 jaar oud. En al dien tijd had die stiekemerd zich gedekt gehouden. Eerst was hij daar stilletjes als zaadje al draaiend neergedwarrelt naar zijn eenen vleugel. Al draaiend neergedwarrelt, zooals alleen eschdoornzaadjes dat kunnen doen. Toen was hij op zijn plekje een wintertje gaan slapen en daarna opgekomen. Maar niemand had hem gezien. Ik, als tuinman die elk onkruidje meedoogenloos vermoord, had hem niet bespeurd. Veilig immers stond hij tusschen het stengelgestel van de forsche stokroosplant!

Zoo bleef hij gespaard van de guillotine des schoffels. Zoo bleef hij staan. Vier of vijf jaar lang. En geen menschenoog had hem gezien. 's Zomers zat hij onder de lange bloemstengels. 's Winters, als die afgesneden waren, kon hij toch nog niet over de plant-zelve heen kijken.

Doch nu was de indringer ontdekt. . . .

Maar toen heb ik gedacht: Laat hem staan, den armen worstelaar, den *emporkömmeling*, den *parvenu*, die ook een plaatsje zoekt „onder de zon”. En dan zullen we eens zien, wie het wint. Natuurlijk wint hij het. Eer er 20 jaar

verder zijn is hij een boom geworden. Elk jaar zal hij meer voor 't licht komen. Elk jaar meer zon ontvangen. Elk jaar zal zijn progressie progressief-groeter zijn.

Hij gaat reiken bóven de hoogste stokroosstengels.

Uitbreiden zal hij zijn kroon.

Dan gaat de stokroos kwijnen. Steeds meer komt zij in de schaduw des eschdoorns, als die zal zijn in de kracht van zijnen forschen jeugdgroei.

En ten slotte zal deze stokroos sterven. Niets dan vergane plantendeelen zullen er over zijn. Ja, daarmee zal de eschdoorn zich nog voeden. Die hem eerst overweldigde, dien eet hij dan op.

O jonge eschdoorn!

Gij zijt mij een beeld van elk jong Beginsel.

Noem het 't jonge Christendom.

Noem het de hernieuwde godsdienstzin van heden, die het materialisme weder gaat overvleugelen.

Noem het: rechten der vrouw, wakkerwording der volken tegenover hen bedisselende diplomaten, noem het losschudding van heerschersketenen, overwinning van verlichte denkbeelden op vermolmd conservatismen, ontvoogding der vrouw, overwinning van het „dwaze” der weerloosheid. . . .

Gij jonge eschdoorn, éérs niet eens gezien door de groote heeren, toen wel ontdekt, maar als kleinigheid veracht.

O, 't is maar „een zekere Jezus die gestorven is, van wien Paulus beweert dat hij leeft (Hand. 25 : 19). O 't is maar een ellendige monnikentwist! . . .

Gij . . . groeit tóch. Gij groeit tusschen het Oude in. Gij zet zegevierend uwe wortelen tusschen het Oude; doet het spijlenen, openbarsten, sterven!

En dit alles zónder geweld.

Door de kracht Gods.

18 Sept. '15.

H. BAKELS.

doen geloven dat alleen zinsbegoocheling tot leniging van zielen nood leidt.²⁹ Als consequentie van dat leidmotief, zo bleek W. ook duidelijk in *Zielenschemering*, vormt zich bij de figuren in de *Boeken der kleine zielen* geen 'plichtsbefes en gevoel van zedelijke verantwoordelijkheid', dat hen in staat had kunnen stellen om hun kleinzieligheid te ontstijgen; geen van hen maakt een karakterontwikkeling door.³⁰ *Van oude mensen, de dingen, die voorbij gaan...* gaat naar de mening van de doopsgezinde predikant Pieter Hendrik Veen jr. (1867-1933) aan hetzelfde euvel mank; het voor Couperus zo kenmerkende fatalisme komt tot uitdrukking in de apathie waarmee ook de personages in deze roman hun trieste lot accepteren. Veen nam waar dat Couperus zijn eigen geestesleven te weinig had ontwikkeld, oftewel aan een gebrek aan godsdienstzin leed, om personages te scheppen die op wilskracht naar lotsverbetering kunnen streven. 'Deze roman zal in de badplaats vele dames door een vervelenden achtermiddag heen helpen', zo besloot Veen dan ook, 'maar geestesgenot zal hij niet blijvend kunnen verschaffen'.³¹

Na 1906, het jaar waarin Veen deze woorden schreef, lijkt aandacht voor Couperus in de vrijzinnig-protestantse pers, analoog aan afnemende belangstelling voor diens werk in het algemeen,³² als sneeuw voor de zon te zijn verdwenen – in ieder geval in *De Hervorming* zijn nadien geen besprekingen meer aan boeken van Couperus gewijd. De vrijzinnig-hervormde predikant Karel Frederik Proost (1883-1962) gaf hiervoor eind 1923 in dat blad, in een kunstkritische terugblik op het overlijdensjaar van Couperus, een verklaring: geen van de werken die Couperus na zijn debuutroman heeft geschreven, zo meende hij in retrospectief te moeten vaststellen, 'heeft later het opzien gebaard als ééns *Eline Vere*'.³³ Dat besef was sinds 1891 in vrijzinnige kring na de verschijning van iedere nieuwe roman van Couperus kennelijk langzaam gerijpt en in de late jaren 1900 zó sterk geworden dat Couperus de pennen van toen af niet meer in beweging had gebracht. Eveneens in 1923 velde Proosts kerk- en ambtgenoot Gerrit Hulsman (1867-1958) in het liberale dagblad *Het Vaderland* zijn oordeel over Couperus' oeuvre. In de jaren 1890, toen hij zich nog tot het kamp van de gematigd-orthodoxe ethisch-hervormden had gerekend, had hij, 'arme, [...] ook gemeend ten sterkste tegen de werken van den destijds jongen schrijver te moeten waarschuwen'. Die aandrang mocht naderhand, na zijn overgang tot de vrijzinnigheid, dan wel zijn verdwenen, toch was Hulsman in de bellettrie van Couperus een 'leemte' blijven voelen. Net als Veen bespeurde hij bij Couperus 'geen krachtige persoonlijkheid, die reageerde op het leven. [...] Hij tornt niet op tegen het leven. Hij vindt alles goed. Hij ziet met oogen vol weemoed mensch en wereld aan en onderwerpt zich aan de macht der fataliteit'.³⁴

Slotbeschouwing

Hulsman vatte hier samen wat vrijzinnige literatuurbeschouwers zo in Couperus afkeurden: diens romans ademen een geest van lijdelijkheid. Hun orthodox-protestantse tegenhangers deelden die kritiek, zij het om een andere reden: terwijl zij het Couperus bovenal kwalijk namen dat hij met zijn noodlotsgedachte de alomtegenwoordigheid en almacht van de drie-enige God loochende,³⁵ waren vrijzinnigen vooral ontstemd over de afbreuk die de fatalistische grondtoon van zijn werken naar hun mening deed aan geestelijke zelfontwikkeling. Anders dan orthodoxen vonden vrijzinnigen dat romanciers best over 'lagere' hartstochten, karakterzwaktes en onvoegzaam gedrag mochten schrijven, zolang zij dit maar deden zonder al te veel in details te treden, door daarop in hun personages een karakterontwikkeling ten goede te laten volgen, en met de bedoeling om hun lezers te verheffen.³⁶ Aan die drie voorwaarden voldeed Couperus niet: in geuren en kleuren

verhaalde hij over personages die zich in zedenbedervende en droefgeestige milieus bewegen of immoreel en irrationeel gedrag vertonen, verzwelgend in levensmoeheid geen weerstand bieden aan allerlei verlokkingen en misère, en noch inzicht in hun eigen ellende en tekortkomingen noch vroomheidszin noch een sterker ethisch besef ontwikkelen. Van zijn personages gaat, met andere woorden, niet de 'goede' invloed uit zoals vrijzinnige opinieleiders zich die wensten. Om te spreken in termen van een discussie die onder Nederlandse literatuurcritici na de dood van Couperus goed en wel losbarstte: het ging vrijzinnigen in de letterkunde ten diepste niet om de 'vorm', maar om de 'vent'. Enkel de 'vent' die betoonde 'dat hij anderer leven verheft, mooier maakt; dat hij het leven leert zien in beter licht; dat hij zedelijke kracht vermeedert en frisschen gezonden levenslust aankweekt', aldus Jan Herman de Ridder jr. in zijn in de inleiding aangehaalde artikel uit 1901, was een ware 'aristocraat van de geest'. '[G]een mensch [staat] lager dan een, die door wat hij doet of spreekt of schrijft een menschenleven naar beneden brengt'.³⁷ Voor zover zijn romans in de vrijzinnige pers zijn besproken, bezondigde Couperus zich daaraan naar vrijzinnige opvatting alléén niet in *Babel* en *God en goden*, die beide op een voor vrijzinnigen bevredigende manier godsdienstzin konden verhogen.

Het is in dit verband veelzeggend dat de besprekingen van Couperus' boeken waarvan de auteurs bekend zijn, zonder uitzondering zijn geschreven door predikanten.³⁸ Verwonderlijk is dat niet, omdat vrijzinnige predikanten naar eigen inzicht bij uitstek 'aristocraten van de geest' waren en daarom in eigen kring ook buiten het kerkelijk leven in enge zin de toon aangaven.³⁹ Hoewel zij stijl en tekststructuur zeker van belang achtten, was de maatstaf van hun literatuurkritiek niet esthetisch, maar *ethisch* van aard: de waarde van een roman of gedicht hing voor hen in ultimo af van de vraag of een auteur geestelijke ontwikkeling bij zijn lezers beoogde. Het op dusdanige wijze beoordelen van literatuur door een 'domineesbril' kon in het *fin-de-siècle* in letterkundige kring op geen enkel begrip meer rekenen. Illustratief is de felheid waarmee Lodewijk van Deysel Johannes van Loenen Martinet er in reactie op diens voornoemde, in 1891 gedane uitlatingen over Couperus van beschuldigde 'valsch – ik bedoel natuurlijk: onzuiver, verkeerd' te zijn, omdat die uitlatingen 'tot bazis hebben een literatuur-begrip, anterior, anders en bijna tegenover-gesteld aan het literatuur-begrip, dat, bewust of onbewust, de maker van deze prachtwerken heeft'.⁴⁰ Hij verweet vrijzinnigen als Van Loenen Martinet in hun literatuurbeschouwing uit te gaan van de intentie die de auteur volgens van hen *zou moeten hebben* in plaats van rekening te houden met de bedoelingen van de auteur *zélf*.

Vrijzinnigen moesten constateren dat Couperus lang niet de enige uit de 'creatieve klasse' was die de hem toekomende rol van 'aristocraat van de geest' verzaakte.⁴¹ In 1907, op een internationale conferentie van vrijzinnig-godsdienstigen in Boston, gaf de remonstrantse predikant Hermanus IJsbrand Groenewegen (1862-1930) lucht aan de frustratie die hen dat gaf: 'Onder onze meest verdienstelijke kunstenaars, dichters en prozaschrijvers zijn er velen die niet aarzelen aan hun godsdienstige denkbeelden en gevoelsstemmingen uiting te geven, en de meesten van dezen staan verre af van alle orthodoxie. Maar zeer weinigen toonen sympathie voor ons'.⁴² Dat gold ook voor Couperus. Vrijzinnigen bemerkten dat hij er een levensbeschouwing op nahield die noch materialistisch noch verenigbaar met de dogma's van de christelijke rechtzinnigheid was,⁴³ maar hen desalniettemin geen helpende hand toestak om individuen uit de ketenen van de orthodoxie (en evenmin uit die van onzedelijkheid en onwetendheid) te bevrijden. Naar het gevoelen van Groenewegen, hier de stem van de gehele gemeenschap van vrijzinnig-protestantse opinieleiders vertolkend, was de kloof die hij tussen zijn

geloofsgenoten en 's lands cultuurdragers waarnam, niet aan eerst-, maar volledig aan laatstgenoemden te wijten. In plaats van in te zien dat die cultuurdragers, zoals zij nota bene zelf aangaven, vrijzinnigen ten laste legden dat dier normen te burgerlijk, geloofsbe-grippen te vaag en opvattingen over literatuur te afwijkend van de hunne waren,⁴⁴ stelde Groenewegen dat zij het vertikten 'eenige moeite [te doen] om in nauwere aanraking te komen met onze predikanten of onze wetenschappelijke mannen, gelijk ze evenmin deelnemen aan onze godsdienstoefeningen, zelfs waar die geleid worden door de besten onder onze kanselredenaars, kunstenaars toch ook op hún manier'.⁴⁵ Door belletristen als Couperus op grond van een door dezen verfoeide maatstaf voor literatuurkritiek het predicaat 'aristocraten van de geest' te ontzeggen, hielden vrijzinnigen de voornoemde kloof echter zélf in stand. ❧

Noten

1. Bedoeld wordt: Thérèse Hoven (1860-1941), indertijd een bekende schrijfster, die evenals Couperus een Indische achtergrond had.
2. Bedoeld wordt: Antoon van Welie (1866-1957), die in 1916 een bekend geworden, in de Tweede Wereldoorlog verloren gegaan portret van Couperus had geschilderd.
3. De in gietwerk gespecialiseerde bv Koninklijke Begeer.
4. Deze en voorgaande citaten zijn ontleend aan: A.B. van Tienhoven, 'Couperus-tentoonstelling', *De Amsterdamer* 2422 (24 november 1923), p.12.
5. H.A.C. van Booven, *Leven en werken van Louis Couperus*. Velsen, 1933, p.226.
6. Hoewel het betreffende artikel anoniem verscheen, moet De Meester de auteur zijn geweest – hij was indertijd de (enige) redacteur van de rubriek 'Kunst en letteren' in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*.
7. Het betreffende artikel is ondertekend met 'De R.' – ontegenzeggelijk een verwijzing naar De Ridder, die op dat moment de redactie voerde van het *Bijblad voor Rotterdam* van het tijdschrift *Nieuw Leven*. Het artikel van De Ridder is vrijwel integraal overgenomen in: 'Berichten, enz. – Geestes-aristocratie', *De Hervorming* 1901-04 (26 januari 1901), p.28; 'Van onze leestafel', *Indisch Maçonniek Tijdschrift* 6 (1901), p.295-296.
8. A.J.L. Waskey jr., 'Aristocracy', in: N. Wilson (red.), *Encyclopedia of Ancient Greece*. New York/Londen, 2010, p.95-96.
9. Uitgelegd in: P. Anderson, *Passages from Antiquity to Feudalism*. Londen/New York, 2013.
10. A.F. van Oudvorst, *De verbeelding van de intellectuelen. Literatuur en maatschappij van Dostojewski tot Ter Braak*. Amsterdam, 1991, p.206. Synoniemen zijn 'aristocratie naar de geest' en 'geestesadel'.
11. T.E.M. Krijger, *A Second Reformation? Liberal Protestantism in Dutch Religious, Social and Political Life, 1870-1940* (ongepubliceerd proefschrift, Rijksuniversiteit Groningen, 2017), p.39, 475-476.
12. Krijger, *A Second Reformation?*, p.4, 254-269, 329.
13. In de praktijk was hieraan een klassenaspect gekoppeld: de gegoede burgerij zou de lagere klassen moeten helpen om zich geestelijk te ontwikkelen. Zie: *Ibid.*, p.28-29, 33, 239-254, 270-272, 482.
14. T.E.M. Krijger, 'Vrijzinnigen als fatsoensrakers. Multatuli en Couperus aan de maatstaf van zedelijkheid getoetst (±1880±1920)', *Ruimte / Mens & Tijd* 2015-03 (juli 2015), p.3-5.
15. J. van Loenen Martinet, *Het fatalisme in onze jongste letterkunde*. Haarlem, 1891, p.14, 21-22. Zie ook: J.H.C. Bel, *Nederlandse literatuur in het fin de siècle. Een receptie-historisch overzicht van het proza tussen 1885 en 1900*. Amsterdam, 1993, p.85-87; E. Leijnse, *Symbolisme en nieuwe mystiek in Nederland voor 1900. Een onderzoek naar de Nederlandse receptie van Maurice Maeterlinck*. Genève, 1995, p.189.
16. Van Loenen Martinet, *Het fatalisme*, p.28-29.
17. 'Vergadering van moderne theologen', *Bijblad van De Hervorming* 1891-04 (2 juni 1891), p.49-58.
18. 'Binnenland – "Extaze" van Louis Couperus', *De Hervorming* 1892-02 (9 januari 1892-02), p.6-7.

19. L. Knappert, 'Betooverde wereld', *Ibid.* 1892-30 (23 juli 1892), p.117-118. Zie ook: L. Knappert, *Uitzichten en verwachtingen. Eene voorlezing*. Dokkum, 1895, p.30, 40.
20. B.B., 'Onze leestafel – Hooge troeven', *De Hervorming* 1896-24 (13 juni 1896), p.95. Zie ook: L. Knappert, 'Daling', *De Tijdspiegel* 53 (1896), p.283-289.
21. [L. Knappert], 'Berichten, enz. – Nog eene examen-vraag', *De Hervorming* 1900-34 (25 augustus 1900), p.261; L. Knappert, 'Twee tegenvoeters', *De Tijdspiegel* 57 (1900), p.424-430. Zie ook: Bel, *Nederlandse literatuur*, p.189-190.
22. A.G.-d.W., 'Leestafel – Babel', *De Hervorming* 1901-29 (20 juli 1901), p.228. J.H. de Ridder oordeelde overeenkomstig, zoals geciteerd in: 'Berichten, enz. – Geestes-aristocratie', *Ibid.* 1901-04 (26 januari 1901), p.28.
23. 'Berichten, enz. – Een verfoeilijk boek', *Ibid.* 1906-08 (24 februari 1906), p.61.
24. Censor [A. Carlier], 'Een compleet mensch', *Ibid.* 1897-25 (19 juni 1897), p.97; H.L. Oort, 'Een sproke der ziel', *Ibid.* 1899-07 (18 februari 1899), p.21; A.G.-d.W., 'Leestafel – Babel', *Ibid.* 1901-29 (20 juli 1901), p.228; W., 'Leestafel – Kleinzieligheid', *Ibid.* 1902-05 (1 februari 1902), p.36-37; [J. Herderscheë], 'Leestafel – God en goden', *Ibid.* 1904-02 (9 januari 1904), p.13-14; L. Knappert, 'Twee tegenvoeters', *De Tijdspiegel* 57 (1900), p.424-430. Zie ook: M. Galle, *Couperus in de kritiek* (Amsterdam 1963), p.15-18.
25. [L. Knappert], 'Berichten, enz. – Nog eene examen-vraag', *De Hervorming* 1900-34 (25 augustus 1900), p.261; [J. van Loenen Martinet in reactie op G. Horreüs de Haas], 'Ingezonden stukken', *Ibid.* 1900-35 (1 september 1900), p.269-270.
26. A.G.-d.W., 'Leestafel – Babel', *Ibid.* 1901-29 (20 juli 1901), p.228.
27. [J. Herderscheë], 'Leestafel – God en goden', *Ibid.* 1904-02 (9 januari 1904), p.13-14.
28. W., 'Leestafel – Kleinzieligheid', *Ibid.* 1902-05 (1 februari 1902), p.36-37.
29. W., 'Leestafel – Kleinzieligheid', *Ibid.* 1902-19 (10 mei 1902), p.148-149.
30. W., 'Leestafel – Kleinzieligheid', *Ibid.* 1902-49 (6 december 1902), p.389.
31. P.H. Veen, 'Leestafel – Van oude mensen', *Ibid.* 1906-31 (4 augustus 1906), p.243-244.
32. A.Th.L.C.A. Vogel, *Louis Couperus. Een schrijversleven*. Amsterdam/Brussel, 1980, p.193.
33. [K.F. Proost], 'Hoofdartikel – Terugblik 1923', *De Hervorming* 1923-52 (29 december 1923), p.409-410.
34. G. Hulsmans, 'Louis Couperus', *Het Vaderland* (17 juni 1923), ochtendblad B, p.5.
35. Bijv.: [H. Bavinck in:] 'Uit de pers', *De Heraut* 1187 (30 september 1900), p.3; [B. Wielenga], 'Literatuur en kunst – Moderne letterkunde en christelijke opvoeding', *De Reformatie* 1.6 (5 november 1920), p.4-5; C. Tazelaar, 'Literatuur en kunst – De moderne roman', *Ibid.* 1.18 (28 januari 1921), p.3-4; [J.J. Timmer], 'De Raad Gods', *De Waarheidsvriend* 30.43 (21 september 1939), p.6.
36. C.P., 'Iets over het beschrijven van lage dingen in de kunst', *De Hervorming* 1902-20 (17 mei 1902), p.154-155; J.J. Meyer, 'Ingezonden stukken – "Onzedelijke" letterkunde', *Ibid.* 1909-09 (27 februari 1909), 70; J.J. Meyer, *Kunst en zedelijkheid* (Baarn 1912), p.33; K.F. Proost, *De religie in onze moderne literatuur 1880-1920* (Zeist 1922), p.159-160.
37. [J. Herman de Ridder in:] 'Berichten, enz. – Geestes-aristocratie', *De Hervorming* 1901-04 (26 januari 1901), p.28.
38. Gezien het koppelteken tussen de tweede en derde initiaal, ligt het voor de hand aan te nemen dat 'A.G.-d.W.' een vrouw was en dus geen predikant (de eerste vrijzinnige predikante diende zich pas in 1911 aan, terwijl de recensie van 'A.G.-d.W.' in 1901 verscheen). 'W.' verzorgde in *De Hervorming* vaker boekbesprekingen en was vermoedelijk, zoals alle vaste medewerkers van dat blad, wèl een predikant.
39. Nader uitgelegd in: Krijger, 'Een vrijzinnige "meneer"', p.54-57; Krijger, *A Second Reformation?*, p.254-263, 484.
40. L. van Deyssel, *Prozastukken*. Amsterdam, 1895, p.183-190.
41. Krijger, *A Second Reformation?*, p.328-335.
42. [H.J.J. Groenewegen in:] 'Berichten, enz. – Buitenland', *De Hervorming* 1907-44 (2 november 1907), p.349-350. Oorspronkelijk in het Engels verschenen als: 'Conditions and Outlook of Liberal Religions in Holland',

in: C.W. Wendte (red.), *Freedom and Fellowship in Religion. Proceedings and Papers of the Fourth International Congress of Religious Liberals*. Boston, [1907], p.165-171.

43. Couperus zou Hulsman vlak voor zijn dood hebben toevertrouwd "niet zoo ongelooftig [te zijn] als vele geloovigen wel eens gemeend hebben". Geciteerd in: 'Louis Couperus', *Het Vaderland* (17 juni 1923), ochtendblad B, p.5. De theoloog Popma meent in de werken van Couperus een "semi-agnostische of pseudo-agnostische" levensfilosofie te herkennen. Zie: K.J. Popma, *Beschouwingen over het werk van Louis Couperus (1863-1923)*. Amsterdam, 1968, p.10-11.
44. Krijger, *A Second Reformation?*, p.318-328.
45. [H.IJ. Groenewegen in:] 'Berichten, enz. – Buitenland', *De Hervorming* 1907-44 (2 november 1907), p.349-350.